

प्रकरण सातवे

उपसंहार

महाराष्ट्राला संतांची प्रदीर्घ अशी परंपरा लाभलेली आहे. या संत परंपरेने महाराष्ट्राबरोबरच संपूर्ण विश्वाला आध्यात्मिक, नैतिक, वैचारिक पातळीवर मार्गदर्शन करणाऱ्या साहित्याची निर्मिती केलेली आहे. ज्ञानदेवांच्या पासून सुरू असलेली ही परंपरा आज अखेर श्रीतुकडोजी महाराज, श्रीस्वामी स्वरूपानंद यांच्यापर्यंत प्रवाहित होताना दिसते.

या संत परंपरेचा आध्यात्मिक व वाङ्मयीन वारसा समर्थपणे चालविणारे संत म्हणून वऱ्हाड प्रांतातील बुलढाणा जिल्ह्यामधील माकनेर गावी जन्मलेल्या मारुती महाराज यांचा उल्लेख आपल्याला करावा लागेल. माकनेरकर महाराज यांनी विपुल साहित्य निर्मिती केलेली आहे. हे साहित्य वैविध्यपूर्ण असे आहे. महाराजांनी राम व कृष्ण यांच्या विचारांचे संस्कार समाजावर करण्यासाठी राम-कृष्णाची हिंदी व मराठी भाषेत चरित्रे लिहिली. आध्यात्मिकता व सामाजिकता यांचा संस्कार करणारी 'आध्यात्मिक कीर्तने' लिहिली. गीतेतील विचार सुलभ करून सांगणारा 'गीतार्थदीपिका' नावाचा ग्रंथ लिहिला. वऱ्हाडमधील हिंदी भाषिकांना आध्यात्मज्ञानाची ओळख करून देण्यासाठी हिंदी अभंगांची रचना केली. बोधपर म्हणी, आर्य समाज सणांची सुधारणा, संसार सुधारणा, औषधी संग्रह, उपदेशपर गोष्टी अशी स्फुट रचना करून त्यांनी सामान्यातील सामान्य लोकांना मार्गदर्शन केलेले आहे.

वारकरी संप्रदायाच्या उदयापासून महाराष्ट्रात संत चळवळ सुरू झाली. आध्यात्मिकता, धार्मिकता, सामाजिकता इ. बाबतीत या संत चळवळीने परिवर्तन घडवून आणले. या संस्काराच्या पार्श्वभूमीवर पुढे अर्वाचीन संतपरंपरा उदयास आली. या अर्वाचीन संत परंपरेने प्राचीनता व आधुनिकता यांचा योग्य समन्वय साधला. पूर्वीच्या संत परंपरेच्या वाङ्मयाचा संस्कार आपल्या साहित्य निर्मितीत जपून ठेवला, तसेच आधुनिक काळातील 'नवता' देखील स्वीकारून समाजप्रबोधन सुरू केले. माकनेरकर महाराजांच्या काळात

भारतावर इंग्रजी सत्तेचा अंमल होता. त्यामुळे आदर्श देशभक्त कसा असावा. हिंदू संस्कृतीचे व्यापकपण व संवर्धनसंरक्षणाची आपली जबाबदारी कोणती व ती कशी पार पाडावी या संदर्भात त्यांनी आपल्या साहित्यातून विचार मांडून आध्यात्मिकता व राष्ट्रभक्ती यांचा समन्वय साधला.

सर्व सामान्यांच्या प्रमाणे महाराजांनी प्रपंचातील सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडलेल्या होत्या. आदर्श असे गृहस्थाश्रमी जीवन जगता जगता परमार्थ कसा साधता येतो, हे महाराजांनी दाखवून दिले आहे. निरपेक्षवृत्तीने संसार करावा, संतभजनी सर्व लक्ष केंद्रित करावे, हातापायाने कष्ट करावेत, मनाने गीता भागवताचे चिंतन करावे, असा महाराजांचा उपदेश आहे. साधकावस्थेमध्ये महाराजांनी आपल्या दैनंदिन कर्माचा त्याग केलेला नव्हता. महाराज आपल्या कामातच परमेश्वराच्या नामस्मरणाचा आनंद घेत. शेतात नांगरणी, वखरणी, पेरणी, राखणी, कापणी इ. कामे करीत असताना सर्वत्र रामरूप त्यांना दिसत असे. त्यामुळे कोणत्याही कामाचे कष्ट त्यांना वाटत नसे. उदरनिर्वाहाचे दुसरे एक साधन म्हणून महाराजांनी वाण दुकान टाकले होते. दुकानात काम करता करता त्यांचे मन रामनामात सहजच तल्लीन होऊन जात असे. साधकावस्थेत महाराजांनी गीता, भागवत, ज्ञानेश्वरी या सारख्या ग्रंथांचे वाचन, श्रवण, मनन केले. श्रीक्षेत्र आळंदी येथे महाराजांना ज्ञानदेवांचा स्वप्न दृष्टांत झाला. ज्ञानदेवांच्या दृष्टांतांनंतर मारुती महाराजांनी गावातील राममंदिरात व कालांतराने बुलढाणा जिल्ह्यातील कानाकोपऱ्यात कीर्तने करून समाज प्रबोधनास सुरुवात केली. साधी, सोपी, सरळ भाषा, प्रासादिक वाणी, दृष्टांताची पेरणी या भाषिक गुण वैशिष्ट्यांमुळे महाराजांच्या कीर्तनांनी जनसामान्यांचा ठाव घेतला. महाराजांच्या काळात अनेक अनिष्ट रूढी, परंपरांचा सुळसुळाट समाजात होता. या सर्वांना महाराजांनी विरोध केला. महाराजांच्या काळात कबीर, शैव, आनंद, महानुभाव इ. संप्रदाय समाजात होते. या संप्रदायातील विविध शास्त्री, पंडित महाराजांच्याकडे वादविवादाच्या हेतूने येत. वादविवाद करण्यासाठी येणाऱ्या लोकांच्याविषयी महाराजांच्या मनात आदर होता. महाराजांची वृत्ती स्वागतशील होती. आत्मानुभवाने समृद्ध

असणारे माकनेरकर महाराज प्रत्येकाच्या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे देऊन त्यांची मने जिंकून घेत. वादविवादाच्या हेतूने आलेले लोक अंतर्मुख होऊन निघून जात.

महाराजांनी वारकरी संप्रदायाला अनुसरून पाचशे पंचवीस कीर्तने लिहिली आहेत. गीता, भागवत, ज्ञानेश्वरी, तुकाराम गाथा या प्रमाणभूत ग्रंथांचा आधार निरूपणासाठी घेतलेला आहे. आध्यात्मिक विचार, संताचे महत्त्व, मानसभक्ती, संसार कल्याण अशा अनेक मुद्द्यांना स्पर्श करणारे विचार, मार्गदर्शन महाराजांच्या कीर्तनातून घडते. महाराजांना आध्यात्मप्रवण व्यक्तिमत्त्व महत्त्वाचे वाटते. यादृष्टीने त्यांना प्रभू रामचंद्र आदर्श वाटतात. अशा व्यक्तिमत्त्वाचा आपण जन्मोत्सव दरवर्षी साजरा करून त्यांचे आदर्श सात्विक गुण आपल्या अंगी बानविण्याचा प्रयत्न करावा असा विचार महाराज व्यक्त करतात. पोथ्या पुराणे वाचून आपल्यात आध्यात्मवृत्ती निर्माण होणार नाही, तर ते विचार आचरणात आणले पाहिजेत, असे महाराजांचे मत आहे. इतकेच नव्हे तर आध्यात्म जाणण्यासाठी माणसाने प्रथमतः संसारातील, व्यवहारातील जबाबदाऱ्या समर्थपणे सांभाळाव्यात, असे मत महाराज व्यक्त करतात. मंदिरातील पूजा अर्चा यांनी देव प्राप्त होत नसून संतसेवेतून पर्यायाने मानवी सेवेतून देवत्वाप्रत जाता येते, असे सांगून महाराज ज्या माणसात देव आहे, त्या नरदेहाला साधू म्हणावे असे सांगून साधुत्वाची नवी व्याख्याच मांडतात. आपल्या सांसारिक तसेच आध्यात्मिक जीवनात संतत्वाचे महत्त्व अनन्य साधारण असे आहे, असे महाराजांचे सांगणे आहे. संत व देव हे निराळे नसून, संत हेच देव आहेत. संतसेवा ही चौथी भक्ती असून तिलाच महाराज 'पराभक्ती' म्हणून संबोधतात. महाराजांच्या मते संतसेवा नसताना केलेले कार्य, धर्म, दानधर्म हे पापच आहे. संतांच्याजवळ आध्यात्मिक गुण असतात. त्यामुळे त्यांच्या सहवासात जो येतो तो आध्यात्मिक होऊन जातो. संतांजवळ भेदभाव असत नाही. फक्त आपल्याजवळ भाव असला की, ते आपल्यावर कृपा करतात. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती, तूर्या या देहाच्या चार अवस्था आहेत. यावर विजय मिळविता यावा यासाठी जे ध्येय असावे लागते, यालाच महाराज 'ब्रह्म' असे म्हणतात. संतांनी या देहाच्या चारही अवस्थांवर विजय मिळविला म्हणून

संत आणि त्यांची कर्मे ब्रह्म मानावीत असे महाराज सांगतात. महाराजांनी सर्वसामान्य लोकांच्या मनात निर्माण होणारे ईश्वरविषयीचे, देवत्वाविषयीचे प्रश्न तसेच माया, ब्रह्म, प्रपंच, परब्रह्म स्वरूप या संदर्भात विवेचन केले आहे. साध्या सोप्या पद्धतीने आध्यात्मिक संकल्पनांचे स्पष्टीकरण केल्यामुळे सर्वसामान्य लोकांच्या मध्ये महाराजांची कीर्तने विशेष लोकप्रिय झालेली आहेत.

मारुती महाराज ज्या वऱ्हाड भागात राहिले तो भाग निजामांच्या प्रभावाखाली होता. साहजिकच व्यवहारात हिंदी भाषेचा वापर जास्त होता. आपले विचार वऱ्हाडात सर्वदूर पसरविण्यासाठी महाराजांनी हिंदी भाषेतून दोनशे अभंगाची रचना केली व नामदेवांच्या पासून गुलाबराव महाराजांपर्यंत हिंदी भाषेत रचनाकरणान्या मराठी संत परंपरेचा वारसा मारुती महाराजांनी संपन्नतेने जपला. महाराजांना आपल्या अभंगामधून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. त्यामुळेच सामान्य माणूस हा त्यांच्या उपदेशाचा, बोधाचा केंद्रबिंदू होता. संसार कार्य करीत असताना नेमकी कोणत्या ठिकाणी 'परमार्थ की प्रपंच' या मुद्द्यावर मानसिक ओढाताण होणार आहे, हे महाराज पूर्णपणे जाणून होते. कारण महाराज स्वतः संपन्न गृहस्थाश्रमी होते. संसारातील जबाबदाऱ्या प्रामाणिकपणे सांभाळत परमार्थाकडे समर्थपणे त्यांनी वाटचाल केलेली आहे. म्हणूनच त्यांच्या प्रत्येक उपदेशाला, बोधामृताला सुगंध असलेला आपल्याला दिसून येतो. महाराज आपल्या अभंगामधून कुलधर्माचे पालन करावे. आपल्या समाजस्वास्थ्य टिकवून ठेवणाऱ्या परंपरागत ज्या प्रथा आहेत त्यांचे पालन करावे, असे सांगतात. यालाचा ते 'स्मारकधर्म' म्हणून संबोधतात. कुलधर्माचे पालन म्हणजे एक प्रकारचे 'तप'च आहे, असे महाराजांना वाटते. म्हणून जो संसारातील जबाबदाऱ्या व्यवस्थित पार पाडेल तोच आध्यात्मात टिकून राहिल, असे विचार ते मांडतात. आध्यात्म असो, अथवा सांसारिक जबाबदाऱ्या यामध्ये शरीर संपदा ही महत्त्वाची ठरतेच. निरोगी शरीरामध्ये निरोगी मतांचा, विचारांचा नेहमीच वास असतो. शरीर संपदा चांगल्या पद्धतीने सांभाळावी असे महाराज सांगतात. यालाच ते 'देहधर्म' असे संबोधतात. आपल्या अभंगामधून संसार-प्रपंच

याला महाराजांनी नाकारलेले नाही. संसार प्रपंच या मागे परमेश्वर चिंतनाचे अधिष्ठान असेल तर मनुष्य वाईट मार्गाला वळणार नाही, असे महाराजांना वाटते. म्हणूनच प्रपंचाचे शेवटी अध्यात्मात रूपांतर व्हावे, अशी इच्छा ते व्यक्त करतात. महाराजांनी आपल्या हिंदी अभंगांमधून समाजाला उपयुक्त असणाऱ्या रूढी, परंपरेचा पुरस्कार केला तर अनिष्ट रूढी, परंपरांचा निषेधही केला. ग्रामस्वच्छता व राष्ट्रीय संपन्नता यांचा समन्वय महाराजांनी आपल्या अभंगांतून साधलेला आहे. मानवी स्वभाव, देहधर्म, अहंकार इ. घटकांवर कुटुंब स्वास्थ्य, व्यक्तिस्वास्थ्य, समाजस्वास्थ्य या दृष्टीने उपयुक्त असे मार्गदर्शन आपल्या अभंगांद्वारे महाराजांनी केलेले आहे.

सर्वसामान्य लोकांना गीतेतील विचार समजावा या उद्देशाने महाराजांनी 'गीतार्थ दीपिका' हा ग्रंथ लिहिला आहे. हा ग्रंथ म्हणजे गीतेचे महाराजांनी केलेले अभंग छंदातील भाषांतर आहे. गीतेतील तत्त्वज्ञान प्रचलित भाषेत सविस्तरपणे मांडलेले आहे. कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग यांवर महाराजांनी अत्यंत साध्या सोप्या भाषेत पण मार्मिक असे भाष्य केलेले आहे. 'कर्म' हे सदैव करित राहावे. लोकसंग्रहासाठी म्हणजेच समाज कल्याणासाठी कर्म करावे, अशी कर्मे करणाऱ्या व्यक्तीकडे फलाची आशा असत नाही. पण, अशा व्यक्तीला आपोआपच मोक्ष मिळतो. ती ब्रह्मस्वरूप होते असे महाराज सांगतात. भक्तियोगाची महती जाणलेली व्यक्ती भगवंतामध्ये तल्लीन झालेली असते. महाराज अशा व्यक्तीला 'निग्रही योगी' असे संबोधतात. परमेश्वरावर भक्ती, श्रद्धा ठेवणारा भक्त हा उत्तम योगी बनतो असे महाराज सांगतात. कर्मयोग, भक्तियोग यांच्या इतकाच ज्ञानयोग महाराज महत्त्वाचा मानतात. ज्ञानयोगानेच मोक्ष मिळतो. अहंकाराचा नाश होतो. अंतःकरणामध्ये ज्ञानाचा प्रकाश पाडून आत्मज्ञानाचे स्वरूप कळते असे महाराज सांगतात.

महाराजांनी राम व कृष्ण यांची चरित्रे मराठी व हिंदी भाषेतून लिहिली आहेत. या चरित्र लेखनाद्वारे राम व कृष्ण यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रचार व प्रसार करून समाज प्रबोधनाचा हेतू साध्य केलेला आहे. महाराजांनी श्रीरामचरित्र व कृष्णचरित्रामध्ये आशयाला अनुसरून

विविध घटना प्रसंगांची वर्णने केलेली आहेत. त्यामुळे मानवी स्वभावातील विविधता, नाट्यमयता आपल्या समोर उभी राहते. त्यामुळे श्रीराम व श्रीकृष्ण यांच्या चरित्राचा एकात्मअनुभव आपल्याला घेता येतो.

बोधपर म्हणी, औषधी संग्रह, संसार सुधारणा, उपदेशपर गोष्टी, आर्यसणांची सुधारणा अशा गद्य-पद्यात्मक स्फुट साहित्याची रचना महाराजांनी केलेली आहे. याद्वारे व्यक्तीच्या सामाजिक व मानसिक आरोग्याची काळजी घेण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केलेला आहे.

वारकरी संप्रदायाचे संस्कार महाराजांच्यावर असल्यामुळे महाराजांच्या साहित्याची भाषादेखील साधी, सोपी, रसाळ व प्रासादिक अशी आहे. महाराजांनी वेदन्तातील ब्रह्म, माया, प्रपंच या संकल्पना साध्या, सोप्या भाषेत मांडून तत्त्वज्ञानातील 'जडता' काढून टाकून वेदान्त सर्वसामान्यांच्या पर्यंत पोहोचविलेला आहे. 'धर्म' या संकल्पनेचे व्यापकपण महाराज साध्या सोप्या भाषेत मांडून सामान्यांना समजेल अशा पातळीवर आणून ठेवतात. समाजातील विसंगतीवर भाष्य करताना महाराजांची भाषा प्रसंगी कठोर, परखड होताना दिसते, पण त्यामागे समाज हिताचाच कळवळा असलेला दिसतो.

आध्यात्मिक, धार्मिक, नैतिक व सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त ठरणारी संपन्न अशी साहित्य निर्मिती करून महाराजांनी महाराष्ट्राच्या संत परंपरेचा तत्त्वज्ञानत्मक वारसा जपलेला आहे. त्यामुळे हा अभ्यास प्रस्तुत वाटतो.